

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

Денисик Г.І., Кізюн А.Г.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Селитебні ландшафти і селитебне ландшафтознавство

Розглянута проблема дослідження селитебних ландшафтів, що разом із дорожними формують основний каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону. Відповідно до складових селитебних ландшафтів – міських, містечкових і сільських, запропоновано в структурі селитебного ландшафтознавства виділяти міське, містечкове і сільське ландшафтознавство. Це зумовлено тим, що селитебні ландшафти мають лише їм притаманні ознаки: відносяться до каркасних антропогенних ландшафтів, інтегрують у собі всі прояви антропогенезу, в них докорінно змінено всі геокомпоненти і ландшафтні комплекси, разом з прилеглими ландшафтами формують складні парадинамічні та парагенетичні системи, функціонують як цілісні природно-суспільні утворення тощо. Зазначено, що у структурі селитебних ландшафтів України в минулому, зараз і у найближчому майбутньому переважали і будуть домінувати сільські ландшафти, пізнанню яких приділяється менше уваги ніж міським і містечковим. Доказано, що саме сільські ландшафти у поєднанні з сільськогосподарськими формуватимуть ландшафтний «образ» майбутньої України, а тому їх дослідження є пріоритетним у антропогенному ландшафтознавстві.

Ключові слова: Україна, антропогенний ландшафт, селитебний ландшафт, селитебне ландшафтознавство, структура, оптимізація.

Денисик Г.И., Кизюн А.Г. Селитебные ландшафты и селитебное ландшафтоведение. Рассмотрена проблема исследования селитебных ландшафтов, которые вместе с дорожными, формируют основной каркас антропогенных ландшафтов любого региона. У соответствии со слагающими селитебных ландшафтов – городских, местечковых и сельских, в структуре селитебного ландшафтоведения предложено выделять городское, местечковое и сельское ландшафтоведение. Это обусловлено тем, что селитебные ландшафты имеют только или присущие признаки: относятся к каркасным антропогенным ландшафтам, интегрируют в себе все проявления антропогенеза, в них коренным образом изменены все геокомпоненты и ландшафтные комплексы, вместе с прилегающими ландшафтами формируют сложные парадинамические и парагенетические ландшафтные системы, функционируют как целостные природно-хозяйственные структуры. Отмечено, что в структуре селитебных ландшафтов Украины в прошлом, сейчас и в ближайшем будущем преобладали и будут доминировать сельские ландшафты, изучению которых уделяется меньше внимания, чем городским и местечковым. Доказано, что именно сельские ландшафты у совокупности из сельскохозяйственными в будущем будут формировать ландшафтный «образ» Украины, поэтому их исследования есть приоритетными в антропогенном ландшафтоведении.

Ключевые слова: Украина, антропогенный ландшафт, селитебный ландшафт, селитебное ландшафтоведение, структура, оптимизация.

Denysyk G.I., Kiziun A.G. Selytebni landshafty i selytebne landshaftoznavstvo. The problem of studying the residential landscapes, together with the road landscapes form the basic framework of anthropogenic landscapes of each region considered. According to the components of settler landscapes – urban, rural and small towns proposed in the structure of the residential landscape allocate urban, small town and rural landscape study. This is because the residential landscapes with only their inherent features: related to frame anthropogenic landscapes, integrate in itself all manifestations of anthropogenesis, they radically changed all geological components and landscape complexes, along with the surrounding landscapes form a complex paradyamic and paragenetic systems function as integral natural and social education and more. It is noted that the structure of settler landscapes of Ukraine in the past, now and in the near future dominated and will dominate the rural landscape, knowledge of which is given less attention than urban and small-town. Proved that it is the rural landscapes combined with agricultural landscape form the «image» of the future of Ukraine, but because their research is a priority

in anthropogenic landscape.

Key words: Ukraine, anthropogenic landscape, the residential landscape, residential landscape study, structure, optimization.

Наявність проблеми. Перехід в Україні до ринкової економіки у 90-х роках ХХ ст. спричинив посилення галузево-структурних і територіальних диспропорцій, що в першу чергу відобразилось на погіршені стану сільських і частково містечкових ландшафтів, особливо депресивних територій. З іншого боку спостерігається тенденція розвитку субурбанізації, що проявляється у значному рості темпів забудови й розширення площ та кількості населення хуторів, сіл і містечок приміських зон міст обласного підпорядкування. Це призводить до зростання інтенсивності природокористування й, часто, погіршення екологічного стану у приміських зонах і значного їх послаблення у віддалених, депресивних регіонах. За таких умов стратегію природокористування необхідно зорієнтувати не стільки на зниження або збільшення антропогенного навантаження, скільки на його раціональний просторовий розподіл [4, 5]. Селитебна мережа у цьому просторовому розподілі є своєрідним каркасом, що визначає і стимулює подальший розвиток чи занепад будь-якого регіону. Однак, селитебна мережа України й, особливо, її ландшафти досліджені слабо. Дещо краще пізнані міські ландшафти; вивчення містечкових і сільських лише розпочато. Узагальнюючих публікацій щодо селитебних ландшафтів України поки що немає. Пора уже зрозуміти, що збалансований розвиток як окремих регіонів, так і України загалом, неможливий без вирішення проблем раціональної організації структури і оптимального використання селитебних ландшафтів, які забезпечують комфортні умови життя і діяльності людей.

Аналіз попередніх публікацій. Загальних (природа, населення, господарство, функції тощо), але часто детальних історико – краєзнавчих описів і наукових досліджень об'єктів селитебної мережі – окремих сіл, містечок і міст України, небагато, однак їх кількість зростає. Зразками у цьому відношенні є дві публікації львівських географів: індивідуальна О.І. Шаблія: «Село на золотому Поділлі» [14] і колективна – за редакцією М.М. Лаврук та А.В. Мельника «Новомалин» [13].

Детальні ландшафтознавчі дослідження селитебної мережі України розпочалися лише з другої половини ХХ ст. Ці дослідження стосувалися окремих міст та їх околиць, зокрема Чернівців [8] і Львова [10]. У подальшому вони були продовжені географами Львівського, Чернівецького, Київського, Вінницького та інших університетів [1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11]. Набутий досвід пізнання ландшафтної структури міст особливостей її формування, можливості картографування у подальшому були використані у спробах вивчення сільських [5] і містечкових [1] ландшафтів. Однак, на початку ХХІ ст. дослідження селитебних ландшафтів ведуться недостатньо активно. Одна із основних причин – пізнання селитебних ландшафтів вимагає від фахівців поєднання знань з історії, ландшафтознавства, архітектури, техніки і екології. Поки що таких фахівців мало.

Мета – розглянути специфіку селитебних ландшафтів, як основи збалансованого розвитку будь-якого регіону.

Результати дослідження. Щодо розуміння поняття «селитебний ландшафт» суттєвих розбіжностей у різних авторів немає. За основу взято визначення селитебного ландшафту Ф.М. Мількова [12, с. 71], яке визнають і автори. Однак, з погляду використання термінів «селитебний», «сельбищний», «поселенський» та

інших (більше 16), є різні думки, критичний огляд яких зроблено авторами в окремих публікаціях [4, 5].

Селитебний ландшафт – це антропогенний ландшафт, що формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей. Якщо селитебна діяльність призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт (рис. 1). Їх роль у розбудові і функціонуванні

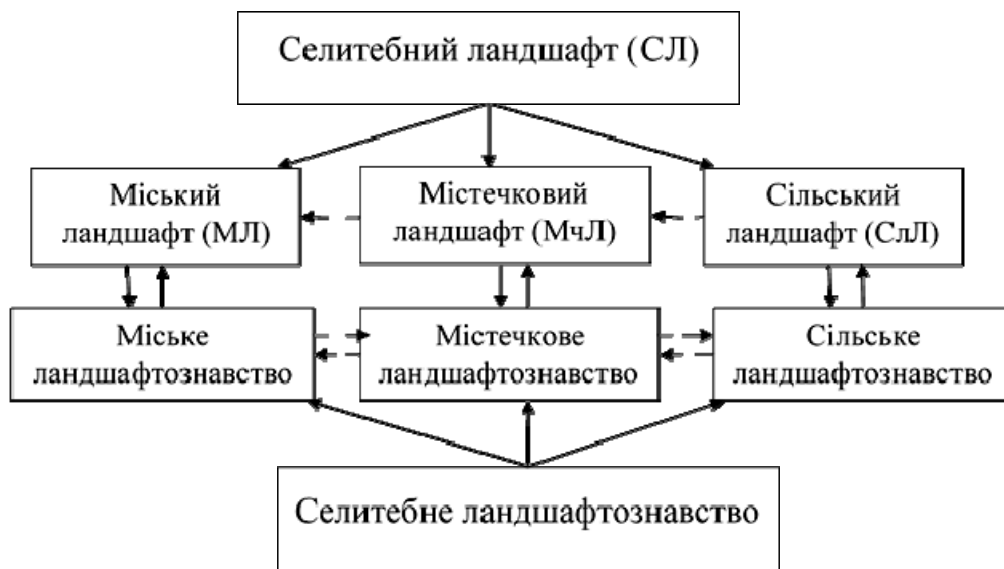

Рис. 1. Складові селитебних ландшафту і ландшафтознавства

господарства та життєдіяльності людей будь-якого регіону настільки велика, що на основі кожного із виокремлених селитебних ландшафтів поступово формується окремий напрям у структурі селитебного ландшафтознавства (рис. 1).

Серед сучасних, зокрема й антропогенних ландшафтів, селитебні ландшафти виокремлюються низкою ознак, а саме:

- формують разом з дорожніми, каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону, а люди і техніка, що тут знаходяться – основне джерело їх подальшого функціонування та розвитку. В Україні досить щільна мережа селитебних ландшафтів. Навіть у таких сільськогосподарських регіонах як Поділля, на 100 км² припадає від 8 до 12 поселень. Тут зосереджено 49 міст, 70 містечок і 3880 сіл. Вони займають площу близько 6600 км² на якій проживає 4024 тис. осіб [7];

- селитебні ландшафти інтегрують у собі всі прояви антропогенезу при постійному зростанні ролі і значення техногенезу. Каркас селитебних ландшафтів надзвичайно складний ландшафтознавчий об'єкт з постійним рухом потоків людей і техніки, речовин, енергії, інформації тощо. Усе разом настільки тісно переплетено і взаємопов'язано, що селитебні ландшафти виділяють як своєрідний феномен не лише серед антропогенних ландшафтів, але й при будь-якому (економічному, соціальному, екологічному, гуманістичному) аналізі розвитку тієї чи іншої території зараз і у майбутньому;

- каркас селитебних ландшафтів – територія корінних змін геокомпонентів і ландшафтних комплексів, їх речовинного складу, структури, зв'язків, морфології, особливостей функціонування, що призводить до насичення селитебних ландшафтів типовими, притаманними лише їм ландшафтними

комплексами і об'єктами. Як результат формується специфічне середовище життя і діяльності людей, зберігаються традиції і звичаї того чи іншого етносу, закладаються основи майбутнього розвитку регіону;

– формують складні парадинамічні і парагенетичні системи «селитебні – прилеглі ландшафти», що в результаті призводить, здебільшого, до активного розвитку приселитебних, зокрема міських, містечкових, рідше селищних, зон. Дослідження цих складних систем лише розпочинається [4, 8, 10, 11]. До них відносяться не лише приселитебні зони, але й системи «селитьба – поле», «селитьба – ліс», «селитьба – водойма» тощо. Звідси, селитебні ландшафти – індикатори розвитку чи занепаду не лише селитебного каркасу, але прилеглих до нього ландшафтів регіону, що знаходиться під їх контролем;

– формуються та функціонують в результаті взаємодії натуральних і антропогенних чинників, що дає можливість розглядати їх як цілісні природно-суспільні утворення. Співпадання чи напівпадання у їх розвитку природних і суспільних законів та закономірностей, призводить, відповідно, до розвитку або занепаду не лише селитебних ландшафтів, але й районів їх функціонування.

У структурі селитебних ландшафтів України кількісно і за площею переважають сільські ландшафти. Їх перевага над містечковими й міськими ландшафтами була явною у минулому, збережеться, мабуть, і у найближчому майбутньому. Ландшафтознавці основну увагу приділяють міським ландшафтам, хоча у збалансованому розвитку більшості регіонів України провідне значення мають сільські ландшафти. Саме вони разом із сільськогосподарськими, зараз і у майбутньому формуватимуть ландшафтний «образ» України.

Упродовж сторічч розквіт або занепад селитебних ландшафтів України залежав від багатьох чинників, але завжди на першому місці було землеробство. Землеробство, безперечно, є символом не лише сільського, але й українського способу життя, символом української культури. Землеробство є надзвичайно складним утворенням. Воно давало змогу здобути не лише хліб насущний, а й хліб духовний. Етнографи та культурологи вважають, що саме землероби зробили найвагоміший внесок у розвиток світової культури. Навіть тепер, коли селянська праця давно вже вважається найбільш кваліфікованою і простою, спеціалісти поступово переконуються, що вона сприяє формуванню людськості в людині й потребує ще вищої кваліфікації, ніж праця індустріального робітника [9].

Прикметним є те, що одні тлумачать українську культуру як спільний селянський світ, а інші розглядають як єдиний осередок, де щось зберилось з величного колись та органічного світобачення наших пращурів. Інші нетерпляче демонструють прагнення якомога швидше покінчити з провінційністю української культури, трансформувати її у сучасну міську, індустріальну, аби тільки вписатися в європейський контекст. Якщо до цього додати негаразди які постійно спіткають нашу державу, то неможливо не погодитись з В.І. Гетьманом: «Сучасний стан більшості сіл, «поставлених на коліна» в Україні, «морально зношена» природа довкола них наводять на думку, що знищивши коріння, елітне українське село, його автентичність, знівечивши ніжну і водночас галасливу красу сільської природи, можна без жодного пострілу «стерти з лиця» землі древній народ великої країни» [3, с. 3].

У тому, що українська культура за своїми витокami є переважно сільською, немає нічого такого, чого можна було б соромитись. Більшість нині передових і розвинутих націй починала своє сходження із землеробства.

Землеробство, ще з античних часів вважали одним із найшляхетніших занять. М. Цицерон назвав його найкращим, найблагороднішим і найдостойнішим заняттям вільної людини, а М. Хайдеггер витлумачував феномен землеробства як символ мудрості та людської «укоріненості» [9].

Ставлення українського селянина до землі завжди було схоже на обожнення. Її величали святою і матір'ю. Найстрашнішою клятвою була клятва землею. Навіть небо здавалось нашим пращурам нивою, а зорі ватагою овець. В українському землеробському етносі напрочуд органічно поєднувались етнічні та естетичні компоненти, тому й села завжди були чепурні, квітучі, веселі і багаті. Це не означає, що обов'язково необхідно повертатися до традиційного селянського укладу, щоб зберегти сільські ландшафти. Коли ми прагнемо до відродження села та землеробства, маємо використовувати і залучити те цінне, що було набуто народом (селянами) у минулому: його етнічну культуру, землеробський та екологічний досвід, звичаї тощо. Ігнорування здобутків минулого, наших історичних коренів, є таким же небезпечним, як і міфологізація їх. Звідси, для відродження українського, зокрема й подільського, села, приведення в порядок сільського ландшафту, необхідно використовувати увесь набутий найкращий досвід із врахуванням їх розбудови у майбутньому. Шляхів для цього багато. Окремі з них розглянуто нами у регіональному дослідженні щодо сільських ландшафтів Поділля [5].

Безперечно, що й міським, й містечковим ландшафтам необхідно приділяти належну увагу. Більше того, набутий досвід їх пізнання застосовувати у процесі дослідження сільських ландшафтів. Це дасть змогу краще зрозуміти ландшафти селитебного каркасу України, оптимізувати його структуру, суттєво вплине й на прилеглі ландшафти у процесі їх подальшого розвитку.

Висновок. Дослідження селитебних ландшафтів активно розпочаті наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. зараз дещо призупинитись. Їх поновленню сприятиме розвиток селитебного ландшафтознавства, а в його структурі трьох нових напрямів: сільського, містечкового й міського ландшафтознавства. Окремі з них – міське й частково містечкове ландшафтознавство, уже мають відповідні напрацювання; значно більше уваги необхідно приділити сільському ландшафтознавству. При цьому, не лише історії формування, структурі й типології та класифікації сільських ландшафтів, але й, особливо, їх парадинамічним зв'язкам із сільськогосподарськими, лісовими й водними антропогенними та іншими ландшафтами. Це дасть можливість оптимально «вписати» селитебних каркас у сучасний і майбутній ландшафт будь-якого регіону України та раціонально використовувати його для життєдіяльності людей.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982 – 90 с.
3. Гетьман В. І. Духовна сила народу – у збереженні природи / В. І. Гетьман // Екологічний вісник, 2010. – №1 (59). – С. 2-5.
4. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська. – Вінниця: Теза, 2006. – 255 с.
5. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця:

- ПП «ГД «Едельвейс і К», 2012. – 200 с.
6. Дмитрук О.Ю. Урбанізовані ландшафти: теоретичні та методичні конструктивно-географічні дослідження / О.Ю. Дмитрук. – Київ: ВГЛ Обрій, 2004. – 240 с.
 7. Доценко А.І. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз: монографія / А.І. Доценко, В.Т. Зінич, О.Т. Великохатко та ін. – Київ: РВПС України НАН України, 2007. – 376 с.
 8. Дорфман Я.Р. Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района. – Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1966. – 18 с.
 9. Кисельов М.М. Національне та екологічне: сфери перетину / М.М. Кисельов // Збереження природної, історичної та культурної спадщини як фактор формування національної свідомості. – Київ: Центр екологічної освіти та інформації, 2005 – С. 5-18.
 10. Койнов О.М. Ландшафты города Львова / О.М. Кайнов // Доклады и сообщения Львов. отдела Географического общества УССР. – Львов, 1964. – С. 22-26.
 11. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование: монография [ред. А.М. Маринич]. – Киев: Наукова думка, 1983. – 241 с.
 12. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты: очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
 13. Новомалин у просторі і часі: краєзнавче дослідження волинського села: монографія / [М.М. Лаврук, А.В. Мельник, М.П. Манько та ін.]: за ред. М.М. Лаврук, А. В.Мельника. – Харків: Чайка, 2013. – 744 с.
 14. Шаблій О.І. Село на золотому Поділлі / О.І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – 712 с.
1. Volovyk V.M. Etnokulturni landshafty mistechok Podillia: monografiia / V.M. Volovyk. – Vinnytsa: VNTU, 2011. – 270 s.
 2. Voropai L.I. Selytebni geosystemy fizyko-geografichnykh raioniv Podolia / L.I. Voropai, M.N. Kunytsa. – Chernivtsi: ChGU, 1982 – 90 s.
 3. Getman V.I. Dukhovna syla narodu – u zberezheni pryrody / V.I. Getman // Ekologichnyi visnyk, 2010. – №1 (59). – S. 2-5.
 4. Denysyk G.I. Selytebni landshafty Podillia: monografiia / G.I. Denysyk, O.I. Babchynska. – Vinnitsa: Teza, 2006. – 255 s.
 5. Denysyk G.I. Silski landshafty Podillia: monografiia / G.I. Denysyk, A.G. Kiziun. – Vinnitsa: PP «TD «Edelweis i K», 2012. – 200 s.
 6. Dmytruk O.Yu. Urbanizovani landshafty: teoretychni ta metodichni konstruktyvno-geografichni doslidzhennia / O.Yu. Dmytruk. – Kyiv: VGL Obrii, 2004. – 240 s.
 7. Dotsenko A.I. Regionalne rozselennia v Ukraini: stan i prohnoz: monografiia / A.I. Dotsenko, V.T. Zynych, O.T. Velykohatko ta in. – Kyiv: RVPS Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – 376 s.
 8. Dorfman Ya.R. Landshaftno-geografichna harakterystyka mista Chernivtsi i yogo prymiskogo raionu. – Avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk. – Lvov, 1966. – 18 s.
 9. Kyseliov M.M. Natsionalne nf ekologiche: sfery peretynu / M.M. Kyseliov // Zberezhenia pryrodnoi, istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny yak factor formuvannia natsionalnoi svidomosti. – Kyiv: Tsentr ekologichnoi osvity ta informatsii, 2005. – S. 5-18.
 10. Koinov O.M. Landshafty gorodo Lvova / O.M. Kainov // Doklady s soobshchenia. – Lvov, 1964. – S. 22-26.
 11. Landshafty prygorodnoi zony Kyiva: monografia [red. A. M. Marynych]. – Kyiv: Nauk. dumka, 1983. – 241 s.
 12. Milkov F.N. Chelovek i landshafty / F.N. Milkov. – Moskva: Mysl, 1973. – 222 s.
 13. Novomalyn u prostory i chasi: kraieznavch doslidzhennia volynskogo sela: monografia / M.M. Lavruk, A.V. Melnyk, M.P. Manko. – Kharkov: Chaika, 2013. – 744 s.
 14. Shablii O.I. Selo na zolotomu Podilli / O.I. Shablii. – Lviv: Avers, 2011. – 712 s.

Подано до редакції 02.03.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

